

DOI 10.15407/mics2020.11.276

УДК 718:94(477)«175»

Олена Замура,

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
elena.vorskla@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4907-3169>

СУСПІЛЬНА ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЬ ДЛЯ ПОХОВАННЯ У ГЕТЬМАНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Статтю присвячено проблемі вивчення місць для поховання покійних у містах Гетьманщини у другій половині ХVІІІ ст. З'ясовано, що функція майданчика навколо церкви не зводилася лише до місця для поховання. «Чистий» цвинтар контрастував із іншими територіями, де покійні могли знайти останній спочинок (присадибні поховання, скудельниці, «кладбищенские места» тощо).

Наголошено на різниці між поняттями «цвинтар» і «кладовище». Особливо виокремлено значення цвинтаря у просторі ранньомодерного міста, коли «свої» мерці немовби отримували гарантію спасіння на Страшному суді, спочиваючи в освяченій землі. Визначено, що парафіяльний цвинтар перебував під контролем священника. Однак ця обставина не сприяла належному доглядові цієї території.

Особливу увагу сфокусовано на спробі російського імперського уряду винести місця для поховання покійних за межі поселень Гетьманщини у намаганні наслідувати західноєвропейські зразки та організувати функціонування «добре регульованої держави». Для цього було створено відповідну імперську законодавчу базу, яка врегулювала облаштування спеціально відведених місць для поховання померлих («кладбищенские места»).

З'ясовано, що діяльність імперського уряду з облаштування кладовищ і численні церковні вимоги упорядкувати території для поховання небіжчиків не були унікальним явищем для того-

часної Європи. Виявлено, що імперська влада зазнала певних труднощів у сфері організації кладовищ. Це було пов'язано з тим, що безпосередньо займатися цим мали священники. Однак самотужки вони не могли облаштувати місця для поховання. На допомогу парафіян сподіватися не доводилося, хоча більшість покійників знаходили останній спочинок на цвинтарі. Варто зазначити, що деякі заможні віряни вдавалися до практики присадибного поховання і будували сімейний склеп, а найбідніші парафіяни потрапляли до скудельниць. Отже, в Гетьманщині існували інші місця для поховання покійних, а цвинтар був багатофункціональною територією. Імперська реформа мала на меті скорочення кількості варіантів місць для поховання померлих до одного згідно із загальноєвропейськими тенденціями, однак просувалася повільно. Її втілення навіть у містах розтягнулося майже на 100 років.

Ключові слова: місто, цвинтар, кладовище, присадибне поховання, скудельниця, Гетьманщина.

В українській історіографії практики використання місць для поховання Гетьманщини та багатоманіття останніх майже не досліджено. Спеціальних наукових праць, які б мали на меті усебічний розгляд цього феномену, дуже мало. На наше переконання, уявлення лише про одне можливе місце для погребу померлих зумовило непопулярність цієї теми серед дослідників соціальної історії. Найбільше не пощастило у цьому плані ранньомодерній добі. Свого часу дослідниця київських цвинтарів Людмила Проценко зазначила, що саме для вивчення некрополів XV–XVIII ст. інформації обмаль¹, особливо порівняно з іншими періодами. Ця обставина також додає непопулярності досліджуваній темі в очах науковців.

Нормою для ранньомодерних західноєвропейських соціумів було функціонування

місць для поховання у межах поселення², однак протягом розглядуваного періоду погреб покійних могли здійснювати не лише на цвинтарі. При цьому тогочасні цвинтарі мали декілька функцій. Отже, ця територія для людей ранньомодерних спільнот мала інше значення, що потребує спеціального дослідження.

Для висвітлення ролі цвинтарів у пізньосередньовічних і ранньомодерних спільнотах велике значення має фундаментальна праця французького дослідника Філіпа Ар'єса³. Він наголосив на багатоманітті функцій, що їх мав майданчик навколо храму. Міський цвинтар був місцем ділової метушні й торгівлі. Тут люди рятували своє життя та майно під час війни або іншої небезпеки. На цвинтарі навіть подеколи будували житло й мешкали в мирний час, бо ця територія

¹ Проценко, Л., А. (1995). *Історія Київського некрополя*. Київ: Видавництво «Укрбланквідав», 148.

² Дінцельбахер, П. (Ред.). (2004). *Історія європейської ментальності*. Львів: Літопис, 309.

³ Ар'єс, Ф. (1992). *Человек перед лицом смерти*. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 59–110.

⁴ Там же, 85–87.

⁵ Прокоп'юк, О. (2012). *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.)*. Київ: ДП НВЦ Пріоритети, 30–32.

⁶ Коваленко О. (2015). *Полтава XVII–XVIII ст.* Київ: Видавець Олег Філюк, 76–86; Мельник, О. (2014). Цвинтар старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці. *Археологія і давня історія України*, 1, 68–79; Мельник, О. (2017). *Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.* (Дис. канд. іст. наук). Київ.

⁷ Коваленко, О. Полтава XVII–XVIII ст., 76–86.

⁸ Мельник, О. Поховальні пам'ятки Києва, 79.

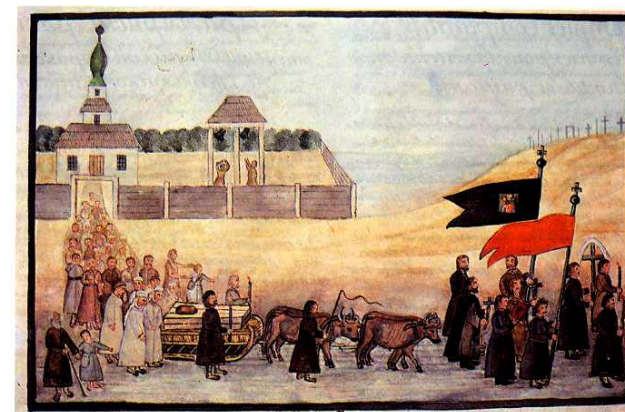
звільнялася від оподаткування ⁴. На території навколо храму насправді вирувало життя.

Процеси, унаслідок яких цвинтарі втратили свої численні функції, прямо віддзеркалювали трансформації, що їх зазнавала Гетьманщина у другій половині XVIII ст. Тож з'ясування поняття про цвинтар та вивчення його функцій у ранньомодерному українському суспільстві – це ключ до розуміння світосприйняття «мовчазної більшості».

Українська дослідниця Оксана Прокоп'юк ⁵ звернула увагу на те, що кладовищні церкви були нетиповим явищем у Київській митрополії XVIII ст., бо тут дотримувалися традиції ховати покійних при парафіяльних церквах. Протягом досліджуваного періоду місця для поховань були у межах поселень. Заходи щодо прищеплення культури поховання на кладовищах, тобто у відокремлених від населених пунктів місцях, було втілено за розпорядженням Синоду лише упродовж другої половини XVIII ст.

На українському матеріалі вивченням місць для поховання займаються переважно археологи. Вони зосереджені на дослідженні традиційної (у сучасному розумінні) функції цвинтарів як місця для поховання, тож напрацьовано чималий доробок із цієї проблематики ⁶.

Особливості локалізації поховань на цвинтарях та поза їхніми межами побіжно

розглянула Оксана Коваленко ⁷. Здійснюючи археологічні дослідження цвинтарів Гетьманщини, вона з'ясувала, що в той час бракувало площі для нових поховань, тому тіла небіжчиків накладали одне на одного досить безладно. Під час проведення будівельних робіт у храмах перепоховання викопаних останків не здійснювали, залишаючи їх під спорудою.

Серед новітніх досліджень потрібно назвати роботу Олени Мельник «Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.». Дослідниця пов'язала появу кладовищ з епідеміями інфекційних захворювань, від яких потерпали кияни у другій половині XVIII ст. ⁸

Негативне ставлення міської спільноти до розпоряджень австрійського уряду припинити поховання на цвинтарях Львова роз-

⁹ Харчук, Х. (2013). Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII – кінець XIX ст.). *Краєзнавство*, 3, 97–103.

¹⁰ Замура, О. (2014). «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 142–167.

¹¹ Нікітенко, М. (2002). Витоки та місцеві особливості лаврського поховального обряду: проблемні питання. *Наукові записки*, 9, 357–359.

¹² Мельник, О. О. Поховальні пам'ятки Києва, 104–106.

¹³ Там само, 104–106.

¹⁴ Замура, О. «Великий шаленець», 163.

глянула Христина Харчук ⁹. Про різницю між цвинтарем і кладовищем у контексті дослідження поняття «доброї» та «злої» смерті йдеться в монографії авторки ¹⁰.

Комплексне дослідження місць для поховання передбачає виконання таких завдань:

- визначити інші місця для поховання померлих у Гетьманщині, окрім цвинтарів;
- з'ясувати зовнішній вигляд і функції цвинтаря у Гетьманщині;
- дослідити імперську законодавчу базу для реформування цвинтарів у другій половині XVIII ст.;
- здійснити порівняння із тогочасним закордонним досвідом реформування місць для поховання померлих.

Місця для поховання, їхні функції у ранньомодерному суспільстві та проблеми, пов'язані зі спробою реформування цієї частини міського простору Гетьманщини, в українській історіографії досліджено фрагментарно. Отож, розгляд цієї проблеми доповнить наші знання про функціонування ранньомодерного українського суспільства.

Для покійних у Гетьманщині не було одного можливого місця поховання. Було декілька варіантів: 1) у печерах Київської Лаври (відповідно до практик чернечої аскези) ¹¹; 2) у храмі; 3) на цвинтарі при храмі або

при монастирі; 4) «під грушкою», тобто поза межами церковної огорожі, але в межах поселення; на наше переконання, це місце для поховання можна порівняти до присадибних поховань, існування яких засвідчують дані археології ¹²; 5) у скудельницях ¹³; 6) за межею поселення – на перехресті доріг, на межі полів, на роздоріжжі; 7) у місцях поховання мертвих тіл (після указу 1778 р.) ¹⁴.

На вибір місця поховання впливало багато чинників: остання воля покійного, його належність до спільноти мирян або кліриків, відмова від світського життя, суспільний

¹⁵ Мельник, О. О. Поховальні пам'ятки Києва, 104–106, 150–151.

¹⁶ Коваленко, О. В. (2009). *Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська розбудова*. (Дис. канд. іст. наук), 108.

статус, матеріальне становище, обставини та спосіб смерті.

Треба зауважити, що, на противагу сучасному загальноприйнятому табу на публічне обговорення теми смерті, у ранньомодерному суспільстві комплекс питань, пов'язаних із завершенням земного буття людини, висвітлювався дуже широко. Люди доіндустріальних суспільств вдавалися до різних практик, щоб «приручити» смерть.

Мерців не вилучали із життя спільноти повністю. Після смерті їхні тіла залишалися у межах поселення, наприклад, на цвинтарях. Археологічні дослідження київських некрополів свідчать про наявність присадибних поховань і скудельниць ¹⁵.

Як ми вже зазначали, у ранньомодерному поселенні цвинтар розташовували біля церкви, тобто у центрі суспільного життя. Тіла

добропорядних людей не виносили за його межі, якщо, звісно, не йшлося про поховання у монастирі. Ймовірно, з часом потреба в нових цвинтарях для померлих зростала, позаяк не вистачало місця для поховань. Наприклад, у Полтаві XVIII ст. повторне використання території для нових поховань було нормою. «Як показали розкопки 2000 р., тривале існування Успенського цвинтаря та брак площі призводили до поховань на місці тих могил, де надмогильні горбки встигли знівелюватися, тож одне поховання накладалося на інше, а сам цвинтар використовувало не одне покоління мешканців міста» ¹⁶. Додамо, що Успенський цвинтар не був безальтернативним місцем останнього спочинку для мешканців міста. У Полтаві XVII–XVIII ст. функціонували ще три міські та цвинтарі Хрестовоздвиженського чоловічого і Пушкарівського Вознесенського жіночого монастирів.

Розміщення цвинтаря безпосередньо поруч із церковною спорудою вказувало на те, що його територія сприймалася (або мала сприйматися) як «чистий» простір. Однак яким був цей сакральний простір другої половини XVIII ст.?

У 1757 р. новопризначений переяславсько-бориспільський єпископ Гервасій був вражений неохайним станом місцевих цвинтарів. Недбало обгороджена або взагалі від-

¹⁷ Проценко, Л. А. Історія київського некрополя, с. 220.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 990, оп. 1, спр. 285, арк. 13.

¹⁹ Там само, арк. 3.

²⁰ *Требник митрополита Петра Могилы.* (2007). (Т. 1, с. 542). Харьков: Фолио.

²¹ *Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVII століття).* (2006). (Т. 2: Література високого Бароко (1632–1709 рр.), с. 110). Київ.

крита територія приваблювала диких і свійських тварин, які могли досхочу ритися на могилах. Тут накопичувалися купи гною. За браком місця тіла покійних клали одне на одного. Тож енергійний єпископ Гервасій удався до рішучих дій. У 1758 р. він видав розпорядження парафіяльним священникам про очищення цвинтарів від ям, гною, «каплиц и столпов з короговцями по древнему языческому обычаю».

Потрібно зазначити, що з благоустроєм новоутворених кладовищ теж виникали проблеми. Наприклад, місце для поховання померлих на горі Щекавиці, облаштоване спеціально для мешканців київського Подолу 1772 р., не було обгороджене. Навіть у XIX ст. тут випасали худобу, а злодії вчиняли крадіжки прикрас із надгробків ¹⁷.

Зауважимо, що у Гетьманщині обгороджений майданчик навколо церкви через наближеність до храму був бажаним місцем поховання, однак доступним не для всіх. Крім того, цвинтар не розглядали суто як місце для поховання покійних. Це була зокрема чиста територія для народних гулянь у Великодні свята.

Щоправда, практику народних гулянь православна церква засуджувала. У 1758 р. переяславсько-бориспільський єпископ Гервасій навіть заборонив у понеділок Фомина тижня, тобто на проводи, «под церквами на

гробе усопших пировать, кроме церковного помяновения» ¹⁸. Припускаємо, що ця заборона, як і більшість подібних, не подіяла.

Заупокійні молитви подеколи читали безпосередньо над могилою покійного, у спеціально споруджених на цвинтарі каплицях. Церковні ієрархи ставилися негативно до такої діяльності. У 1758 р. переяславсько-бориспільський єпископ Гервасій засудив цей «языческий обычай» ¹⁹.

Про відхилення від вимог церковного канону щодо вибору місця поховання згадують представники кліру різного рівня. Причому, у Требнику Петра Могилы наголошувалося, що тіло православного потрібно ховати лише в освяченій землі, при церкві, «а не на поле, или на стогнах, или в вертограде (по-татарски), якоже в неких странах обыкоша» ²⁰. Ієромонах Климентій Зіновійв зафіксував практику простолоду ховати покійників «в гумнах під грушками» ²¹.

До 1765 р. вартість основних церковних ритуалів не було прописано в законі. Вочевидь, це створювало передумови для зловживань із боку священників. Водночас гадана зажерливість могла стати головним аргументом для скарги на адресу панотця. Прикладом такої маніпуляції є конфлікт, який відбувся 1754 р. у м. Конотопі. Його суть викладено у колективній скарзі до Генеральної військової канцелярії, яку підписали

²² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). (1976). Київ, 328–330.

конотопський сотник, сотенний отаман, писар, осавул і хорунжий²². Вони звинуватили місцевого священника Якова Костенецького у відмові ховати наказного конотопського сотника Данила Торянського через несплату грошей за сорокоуст.

У тексті скарги зазначено, що перед смертю покійний 16 тижнів страждав на «водяну болілезнь», і упродовж тривалої хвороби його декілька разів сповідав «духовный отец». Нарешті 13 листопада 1754 р. Данило Торянський покався, отримав відпущення гріхів і помер. Отже, покійний повною мірою дотримався церковного передсмертного ритуалу. Приходський священник Яків Костенецький спочатку запевнив удову, що подбає про яму для небіжчика і подзвонить у дзвони. Однак наступного дня він відмовився ховати наказного сотника й почав вимагати грошей на сорокоуст. Обурені козаки самі понесли тіло покійного сотника до церкви Різдва Богоматері. Однак син Якова Костенецького Іван, який також був священником, не пустив жалобну процесію до храму. Тіло віднесли до сусіднього приходу й попросили священника тимчасово потримати труну з небіжчиком у тамтешній церкві. На Якова Костенецького не подіяв навіть тиск конотопського протоієрея Моісея Кривецького: священник категорично відмовлявся відспівувати тіло Данила Торянського й навіть

наказав засипати уже готову яму. На момент подання скарги небіжчик залишався непохованим п'ятий день.

На жаль, ми не знаємо, чим закінчилася ця справа. Однак «конотопське протистояння» свідчило про привілейований статус цвинтаря у структурі міста. Ця скандальна подія досить яскраво проілюструвала дражливість питання християнського поховання в Гетьманщині.

Перегляд норм щодо локалізації кладовищ і ставлення соціуму до місць останнього спочинку в Європі відбувся за ранньомодерної доби. Завдяки просвітницьким уявленням про санітарні норми, було остаточно відокремлено місця для життя від місць для поховання. Зважаючи на це, організація регулярних кладовищ була звичним явищем у Західній Європі XVIII ст. Проте шлях до остаточного вилучення останніх із повсякденного життя традиційних соціумів решти континенту був складним.

Звернемося до польського досвіду. Перше заміське кладовище Варшави заклали в 1770 р., вочевидь, через епідемію чуми. Однак мешканці міста не бажали відправляти на Святохрестове кладовище тіла своїх покійних, бо традиційно за околицею ховали лише тіла злочинців. Для добропорядних людей така практика була неприйнятною. Нарешті 1782 р. варшавський єпископ Антоній

Окенцький наказав замкнути міські цвинтарі при костелах і винести їх за околицю. Крім того, знадобився особистий приклад смоленського єпископа Габрієля Водзинського, який заповів поховати себе саме на замиському цвинтарі. Його похорон започаткував зміни у ставленні вірян-католиків до поховання за містом.

Цікаво, що австрійська влада майже одночасно з цими подіями заборонила здійснювати поховання при храмах у Львові. Місця останнього спочинку потрібно було винести за межі міста, однак львів'яни так само не виконували вимоги імператорського декрету, як мешканці Варшави – єпископське розпорядження.

У Російській імперії перенести місця останнього спочинку за межі поселень уперше спробував Петро I. У 1723 р. він видав наказ, яким забороняв ховати тіла покійних, окрім останків вельможних осіб, «внутри городов». Вочевидь, його припис не виконували у належний спосіб, бо під час правління Катерини II ієреям довелося нагадувати про заборону на поховання у межах поселень. Ці вимоги цілком узгоджувалися з діяльністю імператриці щодо втілення в життя проекту «добре регульованої держави». Урядові заходи в цьому напрямі вирізнялися масштабністю та всебічністю і досить швидко по-

ширилися на територію Гетьманщини. Тут їх упроваджував граф Петро Румянцев-Задунайський, який звернув увагу на неналежне розташування й облаштування місць останнього спочинку в Гетьманщині.

Румянцев-Задунайський чотири рази (у 1765, 1770, 1771 і 1772 рр.) ініціював укази Синоду про благоустрій місць для поховання тіл покійних. Очевидно, ці розпорядження не мали адекватної реакції на місцях, і тому з'явився указ імператриці Катерини II від 28 лютого 1778 р., який зобов'язував парафіяльних священників і настоятелів монастирів охороняти цвинтарі «от всяких непристойностей». Ці території мали обнести дерев'яною огорожею або обкопати ровами з практичною метою, щоб безпритульні тварини не розкопували ями з покійними й не розтягували мертві тіла. У 1778 р. також було визначено нове єдино можливе місце поховання покійних. Імператриця наказала «не погребать при церквах внутри городов и селений, а погребать вне всякого селения на особо отведенных для того кладбищенских местах»²³.

Вважаємо, що епідемія чуми на початку 1770-х рр. також спонукала уряд до активних дій з облаштування кладовищ. Принаймні, у Києві та Лебедині епідемія стала каталізатором організування віддалених від

²³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1228, арк. 2.

храмів кладовищ для православних. Однак у Переяславсько-Бориспільській єпархії просвітницька ініціатива імператриці щодо запровадження регулярних кладовищ за межами поселень не мала належної підтримки сільського кліру й парафіян.

Згідно з указом від 28 лютого 1778 р., священники мусили дати підписки про обов'язкове виконання його пунктів, а протоієреї мали зібрати й відіслати ці документи до своїх консисторій.

У жовтні 1778 р. золотоніський протоієрей Петро Базилевич повідомив Переяславсько-Бориспільську консисторію про те, що хоча місцеві священники і взяли на себе письмові зобов'язання доглядати за кладовищами, однак «сами они своих кладбищенских мест в указноповелительный порядок привести не могут»²⁴. Зі слів протопопа, справу гальмувало те, що парафіяни відмовилися надавати священникам будь-яку допомогу з облаштування місць останнього спочинку.

На нашу думку, ця відмова пояснюється поширенням середньовічних уявлень про простір серед населення Гетьманщини, зокрема про існування зон різного ступеня святості. Цвинтар, який безпосередньо прилягав до храму, в ієрархії зон святості посідав чільне місце. Його огорожа відокремлювала чисте, священне місце від профанного світу.

Натомість генеральний хорунжий Микола Ханенко (помер 1760 р.) зазначив у духовниці, що зовсім не переймається місцем останнього спочинку й залишає вирішення цього питання на розсуд своїх спадкоємців. Він назвав себе віруючою людиною, яка воскресне в день Страшного суду незалежно від місця поховання²⁵. На нашу думку, це твердження треба розглядати як виняток, яке тільки підтверджує правило: більшості членів досліджуваної спільноти було не байдуже, де саме їх поховають.

Суспільна практика в Гетьманщині передбачала існування інших місць для поховання померлих, окрім цвинтарів. Звісно, в очах представників кліру церква та майданчик навколо неї були сакральною територією, єдиною можливою для поховання благочестивого мирянина (надто коли йшлося про представника козацької еліти).

Однак цвинтар, попри його особливе значення для православних вірян, не завжди був бажаним місцем останнього спочинку. І фінансові моменти тут видаються другорядними.

Археологічні дані засвідчують наявність склепів у межах присадибних поховань²⁶. Тож причиною відмови від погребу на цвинтарі не завжди була бідність покійного та

²⁴ Там само, арк. 12.

²⁵ Іржицький, В. Ю. (2007). Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини. *Гілея*, 10, 84–85.

²⁶ Мельник, О. Поховальні пам'ятки Києва, 151.

²⁷ Замура, О. «Великий шаленець», 166.

²⁸ Де ля Фліз, Д. *Етнографічні описи селян Київської губернії...* Retrieved from <http://lytopus.org.ua>.

його родини. Крім того, сусідство з храмом не гарантувало належного догляду й охорони цієї території. Місця для поховання подеколи не мали огорожі й тому привертали увагу крадіїв прикрас і приманювали свійських тварин, які тут випасалися. Імовірно, щоб убезпечити поховання поблизу храму, заможні тестатори обумовлювали встановлення каплиці на своїй могилі ²⁷.

Заборона поховань у межах поселень (зокрема на парафіяльних цвинтарях) у другій половині XVIII ст. була складовою просвітницьких реформ імперського уряду. Зважаючи на розглянуті вище приклади, діяльність російських можновладців на території Гетьманщини не видається унікальною. Просвітницькі реформи, які в результаті інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії поширилися і на мешканців полкових містечок та сіл, сприяли правовому регулюванню порядку облаштування регулярних кладовищ.

Перші результати імперської реформи можна виявити вже в етнографічних описах середини XIX ст. Зокрема, у 1854 р. Домінік П'єр де ля Фліз зробив замальовку сільської

похоронної процесії в Радомишльському повіті Київської губернії (див. малюнок із альбому де ля Фліза ²⁸): церкву обнесено дерев'яною огорожею; місце поховання, куди везуть покійного, віддалене від церковного подвір'я, але неогорожене. З примітивного малюнку неможливо зрозуміти, чи була відстань між церквою та кладовищем значною, однак обидва об'єкти потрапляли до поля зору одночасно. Оскільки замальоване кладовище не мало огорожі й брами (про наявність сторожа даних немає), то на його територію, так само легко, як і на парафіяльний цвинтар, могли потрапляти худоба, грабіжники, волоцюги. Отже, імперська реформа не запрацювала належним чином, принаймні упродовж першої половини XIX ст.

Наше дослідження, звісно, не є вичерпним. Комплексне вивчення цвинтарів Гетьманщини потребує з'ясування питання про те, як ставилися до місць для поховання миряни. Дослідження цієї проблеми стане можливим завдяки розширенню джерельної бази, залученню даних testamentів і результатів археологічних розвідок.

References

- Aries, F. (1992). *Chelovek pered litsom smerti*. Moskva: Izdatelskaya gruppa “Progress” – “Progress-Akademiya” [in Russian].
- De la Fliz, D. *Etnohrafichni opysy selian Kyivskoi hubernii...* Retrieved from <http://lytopus.org.ua> [in Ukrainian].
- Dilova i narodno-rozmovna mova XVIII st. (Materiali sotennih kancejarij I ratush Livobereyhnoi Ukrainy)*. (1976). Kyiv [in Ukrainian].
- Irzhys'kyi, V. Yu. (2007). Dukhivnytsya general'nogo khorunzhogo Mykoly Khanenka yak dzherelo vyvchennya sotsialnoi istorii Hetmanshchyny. *Hileya*, 10 [in Ukrainian].
- Kharchuk, Kh. (2013). Formuvannya Horodots'kogo tsyntyarya u L'vovi. *Kraeznavstvo*, 3, 97–103 [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. (2009). *Poltava XVII–XVIII st.: rozvytok mis'koyi terytoriyi, prostorova struktura ta mis'ka rozbudova*. (Master's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII stolit'*. Kyiv: Vydavets' Oleh Filyuk [in Ukrainian].
- Melnyk, O. (2014). Tsyvntar starokyivskoi tserkvy v imia Zhyvonachalnoi Triitsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, 68–79 [in Ukrainian].
- Melnyk, O. (2017). *Pokhovalni pamiatky Kyieva XVI–XVIII st.* (Master's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitenko, M. (2002). Vytoky ta mistsevi osoblyvosti lavrskoho pokhovalnogo obriadu: problemni pytannia. *Naukovi zapysky*, 9, 355–362 [in Ukrainian].
- Prokopiuk, O. (2012). *Kyivska mytropolia: topografia. Rekonstruktsiia reiestru khramiv za vidomostiamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780–1783 rr.)*. Kyiv: DP NVTSPriopytety [in Ukrainian].
- Protsenko, L., A. (1995). *Istoriia Kyivskoho nekropolia*. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrblankvydav” [in Ukrainian].
- Slovo mnohotsinne. Khrestomatiya ukraïns'koyi literatury, stvorenoyi riznymy movamy v epokhu Re-nansansu (druha polovyna XV–XVI stolittya) ta v epokhu Baroko (kinets' XVI–XVIII stolittya)*. (2006). (Vol. 2: Literatura vysokoho Baroko (1632–1709 rik)). Kyiv.
- Trebnyk mytropolyta Petra Mohyly*. (2007). Repr. vyd. 1646. (Vol. 1). Har'kov: Folio.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 990, spr. 285, ark. 4.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 990, spr. 1228, ark. 2, 12.
- Zamura, O. (2014). “Velykyi shalenets”: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Olena Zamura

PUBLIC PRACTICE OF USING BURIAL PLACES IN THE HETMAN STATE THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

The article deals with the studying the burial places in Hetman State of the second half of XVIIIth century. There were a few alternates of burial places for dead in Hetman State, except churchyards (hermit's caves, homestead burials, skudelnitsya, crossroads, kladbishchenskie mesta).

Function of the area around the church wasn't limited by the burial place for deads. Churchyard was under the local priest control. However, this circumstance did not contribute to the proper care of this area. Churchyards were overflowing with manure and attracted grave robbers.

We made the emphasis on the difference between the terms "cemetery" and "churchyard". The churchyard significance in the space of early modern town was speciall. The deads had an additional guarantee of salvation at the Last Judgment, resting in the consecrated land.

In the article particular attention is focused on the Russian imperial government attempt to organize burial places outside the settlements of the Hetman State. It was caused by trying to organize the functioning of a "well-regulated state" afollow the West European model. In this regard, the relevant imperial legal framework was created. It regulated the arrangement of specially designated places for burial of the dead ("kladbishchenskie mesta").

It was found out that the imperial government activities of cemeteries arrangement and numerous ecclesiastical demands to arrange the burial grounds were not a unique phenomenon for Europe at that time. Churchyards lost their functions as sites for mass festivities, market places, shelters for needy or simply closed during the XVIIIth century. They were replaced by modern cemeteries, which people visit exclusively to perform mourning rituals.

It was found that the imperial authorities weren't succsesfull in cemeteries organizing. The faile was caused by priests who had to arrange cemeteries. However, they could not arrange burial places on their own. The parishioners didn't to help, although most of the dead found their last rest in the cemeteries. We need to add that some wealthy believers could simply resort to the practice of homestead burial and build a family crypt. As to the poorest parishioners, suicides, beggars, executed criminals, vagrants they fell into the skudelnitsya.

Thus, there were alternative burial places for the dead, and Hetman State cemeteries were a multifunctional area. Imperial reform aimed to arragange the dead burial places according to European trends, but progressed slowly. Its implementation, even in towns, lasted for almost 100 years.

Keywords: town, churchyard, cemetery, homestead burial, skudelnitsya, Hetman State.